

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΚΑΙ ΜΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1. Ἡ ἔννοια τῆς Ἱστορίας

Ἡ λέξη «ἱστορία», ἐνταγμένη ἀπὸ αἰῶνες σὲ πολλές εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, ἀλλὰ ἐλληνικὴ στὴ ρίζα τῆς καὶ στὴν πρώτη χρῆση τῆς, σημαίνει, σύμφωνα μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς, ἀπλῶς γνώση· ἀρχαιόθεν ὅμως ἔχει προσλάβει σημασία ἰδιαίτερη: γνώση γεγονότων σὲ χρονικὴ διάταξη, καὶ προπάντων σπουδαίων γεγονότων ἢ καὶ θεσμῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ἄξιων νὰ περιληφθοῦν μὲ κλέος, ὅπως ὑποδηλώνει καὶ τὸ ὄνομα «Κλειῶ» τῆς ἀντίστοιχης Μούσας.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ γνωσιακὴ αὐτὴ σημασία, ἡ λέξη «ἱστορία» ἔχει καὶ ἄλλη σημασία, ὄχι γνωσιακὴ, ἀλλὰ ὄντικὴ ἢ μᾶλλον γενεσιακὴ, δηλαδὴ σημαίνει ἤδη καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἀνθρώπινο βίον, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο τὸν περασμένο.

Ἡ λέξη «ἱστορία», στὴ σημερινὴ χρῆση τῆς, ἄλλοτε σημαίνει ἱστοριογραφία, ἱστορικὴ ἐπιστήμη, καταγραφὴ λοιπὸν καὶ γνώση τοῦ περασμένου βίου τῆς ἀνθρωπότητας, ἄλλοτε σημαίνει τὸν ἴδιο τὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητας, περασμένο εἴτε παροντικό, εἴτε μελλοντικό, δηλαδὴ τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, καὶ ὄχι ἀπλῶς τὴ γνώση τῆς¹. Ἀντίστοιχη εἶναι ἡ μεσαιωνικὴ διάκριση μεταξὺ *historia rerum gestarum* καὶ *res gestae*. Ἐξάλλου, ἡ ἱστορία ὡς ἱστοριογραφία, ἐνῶ ἔχει ἀντικείμενο τὴν ἱστορία ὡς πραγματικότητα ἱστορικὴ τοῦ παρελθόντος, συμβαίνει ἀντίστροφα καὶ νὰ ἐνυπάρχει στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ὡς πρόσθετο κάπως στρώμα τῆς.

Ἱστορία, στὴ δεύτερη, τὴν οὐσιαστικὴ ἔννοια, ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει, ὅπου καὶ ὅσο ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν ἄνθρωποι, ἄρα ὅπου καὶ ὅσο ἔδρασε καὶ δρᾷ ἡ ἐλευθερία, τὸ θαυμαστὸ αὐτὸ ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ διακριτικό του ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ζώων, δηλαδὴ ἀφότου ὑπερνικήθηκε ὁ ἀποκλειστικός ἀπὸ τὸ ἐνστικτο προσδιορισμὸς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι, λοιπόν, Ἱστορία, στὴν οὐσιαστικὴ ἔννοια, τὸ φαντα-

1. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 147 καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

σμαγορικό σύνολο, μάλιστα και σύμπλεγμα κάπως, τῶν πράξεων καὶ τῶν παθημάτων καὶ τῶν δημιουργιῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ καὶ τῶν συνεπειῶν τῶν πράξεων αὐτῶν καὶ παθημάτων καὶ δημιουργιῶν, ἐνταγμένων στὸν ἄποιο χρόνο τοῦ σύμπαντος, ἀλλὰ καὶ πληρωτικῶν εἴτε συστατικῶν ποιοτικοῦ χρόνου, συνυφασμένου μὲ τὴν ὑπαρξή της. Ἐξάλλου, οἱ πράξεις αὐτὲς καὶ οἱ δημιουργίες ἢ καὶ τὰ σύστοιχα τυχόν παθήματα καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἀπλῶς βιώσεις ἔχουν καὶ ὑπόσταση διανθρώπινη, ἄρα κοινωνική, ἢ ἔστω ρίζα κοινωνική², συνακόλουθα πρὸς τὴν ὑπόσταση καὶ τὴ ρίζα τοῦ ὑποκειμένου τους, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου, ἀνύπαρκτου δίχως τὴν κοινωνία³ — κιβωτὸ θαλπωρῆς καὶ προμήθειας γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ πηγὴ δυνάμεων καὶ δράσεων ἐξανθρωπισμοῦ του, ἂν καὶ πηγὴ ἐπίσης κάποτε δυνάμεων καὶ δράσεων ἀντι-ανθρώπινων.

Ἡ ἀνθρώπινη καὶ διανθρώπινη σύσταση τῆς Ἱστορίας ἔχει ἐπίμονα προβληθεῖ ἀπὸ τὴ νεώτερη Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Ἡ ἐπιβολὴ της εἶναι δυναστική σὲ πολλοὺς νεώτερους φιλοσόφους τῆς Ἱστορίας, εἴτε παρουσιάζουν κατεξοχὴν τὴ διάχυτη λειτουργία τῆς ἐλευθερίας στὴν Ἱστορία, ὡς πηγῆς συμπεριφορᾶς ἠθικῆς εἴτε ζεῖδωρου πνεύματος, εἴτε διάτορα ἐπισημαίνουν τὴν ἀρθρωτικὰ συνυφασμένη μὲ τὴν κοινωνία δραστικότετη λειτουργία τῆς ἠθικῆς ἀνελευθερίας, γνώριμη στὴν ἔως σήμερα Ἱστορία μὲ τὴ μορφὴ πολέμων, δουλείας, καταπιέσεων, ἐκμεταλλεύσεων καὶ παντοίων ἄλλων κακουργιῶν.

Ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ αὐτή, σὲ ὑπέρμετρο βαθμό, καὶ μάλιστα κοινωνιοκεντρικὴ συχνά, σύλληψη τῆς Ἱστορίας εἶναι γέννημα καὶ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ διαβρωτικοῦ τῆς ἐπιστημοσύνης κοινωνιολογισμοῦ⁴ προπάντων, καὶ ἀποδείχνεται καίρια ἐλλειμματική, ἄρα καὶ ἀντίστοιχα ἐλαττωματική.

2. Τὰ μὴ ἀνθρώπινα στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας

Ὁ ἀνθρώπος, τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ὑποκείμενο τῆς Ἱστορίας, μὲ διπλὴ σχέση μάλιστα πρὸς αὐτήν, δηλαδή καὶ ὡς πλάστης καὶ ὡς πλάσμα της, δὲν εἶναι ἀπλῶς στοιχεῖο τῆς κοινωνίας καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ ἄτεγκτη ψυχολογικὴ νομοτέλεια· οὔτε ὅμως ἐξάλλου ὑπάρχει μὲ τὴν καθαρὴ

2. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ. ἀν., σ. 46 κ. ἐπ., *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σ. 32 κ. ἐπ.

3. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Πολιτικά* 1253 a 2-3, 27-29 πρὸς 1278 b 19.

4. Βλ. PANAYOTIS KANELLOPOULOS, *Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis: Soziologie contra Soziologismus* (*Archiv für angewandte Soziologie*, Band III, Heft 2, 1931).

ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας, παντοδύναμος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ οἰονδήποτε προσδιορισμό, ἀλλὰ ὑπάρχει πάντοτε καὶ ὡς στοιχεῖο τοῦ λεγόμενου κόσμου, ἄρα καὶ εἶναι ὑποταγμένος στὴ νομοτέλεια, τῇ συστατικῇ τοῦ κόσμου, ὥστε καὶ πολλαπλὰ ἐξαρτημένος ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα του, μὴ ἀνθρώπινα, καὶ μάλιστα κρίσιμα προσδιορισμένος ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κατάστασή τους — ἐνῶ καὶ ὑπάρχει ἐπίσης πάντοτε ὡς ἐνεργὸ ὑποκείμενο ἐλευθερίας, δηλαδή νοεῖ, ἐπινόεῖ καὶ προπάντων πράττει, καθὼς εἶναι προικισμένος μὲ πνευματικότητα, ὥστε μὲ ἱκανότητα νὰ προβαίνει, διασκεπτικὰ ἢ ἐνορατικὰ, στὴν ἀποκάλυψη ὄντοτήτων ὑπερβατικῶν, δηλαδή τῶν ἰδεατῶν ὄντων καὶ τῶν μεταξὺ τους συναρτήσεων, ὅπως καὶ τῶν παντοίων ἀξιῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνακάλυψη καὶ πραγμάτωση τῶν σύστοιχων δυνατοτήτων⁵.

Ἡ σύσταση τῆς Ἱστορίας προσδιορίζεται ἄρα καὶ ἀπὸ τὴ συνάρτηση ἀνθρώπου καὶ στοιχείων μὴ ἀνθρώπινων. Ἡ Ἱστορία, ὅσο καὶ ἂν εἶναι προπάντων ἔργο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, μὲ ἀντληση καὶ ἀπὸ ὑπερβατικὲς πηγές, εἶναι ὅμως ἐπίσης ἀποτέλεσμα καὶ τῶν προσδιοριστικῶν σὲ μέγα βαθμὸ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μὴ ἀνθρώπινων, ἐνδοκοσμικῶν, στοιχείων, ἄλλων μὲ σταθερὴ παρουσία, ἄλλων μὲ στιγμιαία ἢ ὀλιγόχρονη εἴτε μακρόχρονη παρέμβαση.

Ἡ ὑδρόγειος, καὶ εἰδικότερα ἡ ἐπιφάνειά της καὶ ἡ ἀτμόσφαιρά της ἢ κάπως καὶ τὰ βάθη της, ὑπῆρξε ἀνέκαθεν τὸ μὴ ἀνθρώπινο, σταθερὸ βάθος τῆς Ἱστορίας, πολλαπλὰ ἐπηρεαστικό της⁶, ἢ καὶ προσδιοριστικό της ὀριακά. Μεταβολές στὴν κατάσταση τῶν κρίσιμων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου μὴ ἀνθρώπινων στοιχείων τοῦ κόσμου, ὅσο καὶ ἂν συμβαίνουν στὸ οἶονεὶ περιθώριο τῆς Ἱστορίας, ἔχουν ὅμως κάποτε ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴν Ἱστορία. Σεισμοί, καταποντισμοί, κατακλυσμοί, ἐκρήξεις ἠφαιστειῶν, ἂν καὶ γεωδυναμικὰ προπάντων γεγονότα, ἔχουν ὅμως κρίσιμες στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων ἐπιπτώσεις, καὶ εἶναι ἄρα σπουδαῖοι παράγοντες, μὴ ἀνθρώπινοι, τῆς Ἱστορίας, κρίσιμα ἐπηρεαστικοί, ἀρνητικὰ προπάντων, ὀρισμένων ἐποχῶν καὶ περιοχῶν. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος πρὸς εὐκρασία ἢ δυσκρασία, καθὼς καὶ ἡ ἀλλαγὴ στὴ σύσταση τοῦ ἐδάφους πρὸς εὐφορία ἢ ἀφορία, ἔχουν ἐπίσης ἐπιπτώσεις καίριες στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐπηρεαστικὲς τῶν ὅρων διατροφῆς τους⁷ καὶ τῆς υἱείας τους ἢ καὶ τοῦ χαρακτήρα τους, καὶ συχνὰ ἐξαναγκαστικὲς τους σὲ

5. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1954, σσ. 20-25, σσ. 65-66, *Études sur la liberté* 1974, σσ. 21-22, *Μελετήματα Φιλοσοφίας II*, 1980, σσ. 107-134.

6. Πρὸβλ. LUCIEN FÉBURE, *La terre et l'évolution humaine*, 1922, LEROI-GOURHAN et POIRIER, *L'évolution humaine*, 1957.

7. Πρὸβλ. HIGOUNET, *La Géohistoire* (στὸ συλλογικὸ ἔργο *L'histoire et ses méthodes*, 1961), p. 72.

μετακινήσεις όμαδικές πρὸς ἄλλη περιοχή τῆς ὑδρογείου. Τὰ γεωφυσικά τοῦ εἶδους αὐτοῦ γεγονότα, μὲ συνέπειες μάλιστα μακροχρόνιας διάρκειας, εἶναι ἄρα καὶ αὐτὰ παράγοντες, μὴ ἀνθρώπινοι, τῆς Ἱστορίας, καίρια ἐπηρεαστικοί, ἀρνητικά ἢ θετικά, ὀρισμένων ἐποχῶν καὶ περιοχῶν.

3. Τὸ γήινο σταθερὸ βάθρο τῆς Ἱστορίας

Τὸ γήινο σταθερὸ βάθρο τῆς Ἱστορίας λειτουργεῖ πρῶτιστα ὡς ἔδαφος. Ἐπηρεάζει τὴν Ἱστορία τὸ ἔδαφος μὲ τὴν ιδιοσυστασία του καὶ τὴν ιδιομορφία του, καθὼς καὶ μὲ τὴ θέση του.

Ἦδη ὁ Ἱπποκράτης ὁ Κῶος, ὁ μέγιστος ἰατρός, ἔχει ἐξάρει καὶ περιγράψει τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος καὶ τῶν συστατικῶν τοῦ ἐδάφους στοιχείων ὄχι μόνο στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ στὸν χαρακτήρα καὶ στὴ βιοτροπία τῶν λαῶν, ἄρα καὶ στὴ διαμόρφωση ἀντίστοιχα τῆς Ἱστορίας (βλ. τὰ κεφάλαια 12-24 τοῦ ἔργου του *Περὶ ἀέρων καὶ ὑδάτων καὶ τόπων*).

Ὁ Πλάτων, ἐπηρεασμένος καὶ ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη, ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι ἡ νομοθεσία πρέπει νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς διαφορὲς τοῦ ἐνὸς τόπου ἀπὸ τὸν ἄλλον ὡς «πρὸς τὸ γεννᾶν ἀνθρώπους ἀμείνους καὶ χεῖρους», καὶ διευκρινίζει τὸν καίριο αὐτὸ διαφορισμὸ τῶν «τόπων» μὲ τὰ ἐξῆς: «οἱ μὲν γέ που διὰ πνεύματα παντοῖα καὶ δι' εἰλήσεις ἀλλόκοτοί τέ εἰσιν καὶ ἐναῖσιοι αὐτῶν, οἱ δὲ δι' ὕδατα, οἱ δὲ καὶ δι' αὐτὴν τὴν ἐκ τῆς γῆς τροφήν, ἀναδιδουῖσαν οὐ μόνον τοῖς σώμασιν ἀμείνω καὶ χεῖρω, ταῖς δὲ ψυχαῖς οὐχ ἥττον δυναμένην πάντα ταῦτα ἐμποιεῖν» (*Νόμοι* 747 d-e). Δηλαδή ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν καίρια ἐπίδραση τῆς ιδιοσυστασίας τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν καλὴ εἴτε κακὴ διάπλαση τῶν σωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ψυχῶν τῶν ἀνθρώπων· καὶ ἀκόμη διακρίνει, στὴν ἀνθρωποδιαπλαστικὴ αὐτὴ λειτουργία τῶν διαφόρων «τόπων», τὴ δραστηκὴ συμβολὴ τῶν παντοειδῶν ἀνέμων καὶ τῶν κυμάτων καύσωνος, τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτοῦς, καθὼς καὶ τῶν διαθέσιμων ὑδάτων καὶ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων (βλ. καὶ *Πολιτεία* 435 d-436 a).

Στὴν παράδοση τοῦ Πλάτωνος, ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν κρίσιμη συμβολὴ τῆς «χώρας» στὶς βιοτικὲς δυνατότητες, μάλιστα μὲ ἀναφορὰ καὶ στὶς πολεμικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ στὶς εὐχέρειες μεταφορᾶς τῶν προϊόντων γιὰ κατανάλωση ἢ ἐξαγωγή (*Πολιτικά* 1326 b 26-40), καθὼς καὶ εἰδικότερα τὶς συνέπειες, ὅσες ἔχει ἡ «θέσις» τῆς «πόλεως» γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διεξαγωγή μὲ πρόσφορες συνθήκες τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων (1330 a 34-b 17). Τονίζει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴ σημασία τῶν ἐπικρατέστερων ἀνέμων καὶ

τοῦ ποιοῦ τῶν διαθέσιμων ὑδάτων καὶ ἐξαίρει τὴν τοποθεσία τῶν πόλεων, μάλιστα ἰδιαίτερα τὴν ἀπόστασή τους ἀπὸ τὴ θάλασσα, τὸ γεωγραφικὸ μέγεθος τῆς «χώρας» καὶ τῶν «πόλεων», τὴν ὀρεινὴ εἴτε πεδινὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, τὴν ἰδιοσυστασία του ἀπὸ ἄποψη περιεκτικότητας σὲ μεταλλεύματα καὶ παραγωγικότητας σὲ γεωργικὰ προϊόντα καὶ ἀκόμη (1327 b 19-33) τὸ πολὺ ψυχρὸ ἢ πολὺ θερμὸ κλίμα τους, ὡς παράγοντες προσδιοριστικοὺς ἢ ἔστω ἐπηρεαστικοὺς γιὰ τὸ χαρακτήρα καὶ τὶς προδιαθέσεις ἢ καὶ τὴ δράση τῶν λαῶν.

Στὰ ἴχνη τοῦ Ἀριστοτέλους, πολιτειολόγοι τῶν Νεώτερων χρόνων, ὅπως ὁ Jean Bodin στὸ ἔργο του *La République* (1576) καὶ ὁ Montesquieu στὸ ἔργο του *Esprit des Lois* (1748), τόνισαν τὴ σημασία τοῦ κλίματος προπάντων γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τῶν λαῶν, ὡς ἀφετηρίας προσδιοριστικῆς ἢ ἐπηρεαστικῆς τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τους.

Πολλοὶ ἄλλοι, νεώτεροι συγγραφεῖς, στὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα ἤδη, καὶ πιὸ ἐπίμονα στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ἔχουν ἀναπτύξει θεωρήματα γιὰ τὴν ἐξάρτηση εἴτε συνάρτηση τῆς Ἱστορίας ἀπὸ ἢ μὲ τὸν γεωγραφικὸ παράγοντα. Διασημότεροι μεταξὺ τους εἶναι ὁ Le Play (1806-1882), ὁ Ratzel (1844-1904), ὁ Paul Vidal de la Blache (1845-1918), ὁ Jean Brunhes (1869-1930) ἢ καὶ ὁ Arnold Toynbee.

Ἀπὸ τὶς συγκλίνουσες ἢ καὶ ἀποκλίνουσες θεωρίες ὅλων αὐτῶν καὶ ἄλλων ἐκπροσώπων τῆς λεγομένης «γεωπολιτικῆς» ἢ καὶ τῆς λεγομένης «γεωοικονομικῆς», παρὰ τὸ πλῆθος τῶν μονομερειῶν καὶ ἀμετριῶν στὴν ἐξήγηση τῆς Ἱστορίας μὲ τὸν ὑπερτονισμὸ αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ γεωγραφικοῦ στοιχείου, παραμένουν ὅχι ὀλίγες ἡμι-αλήθειες ἢ καὶ ἀκέραιες ἀλήθειες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἰδιαίτερα καὶ τὴν πολιτικὴ Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἀναμφίβολα, ἡ θέση κάθε χώρας καὶ ἡ ἔκτασή της καὶ ἡ ἰδιομορφία τοῦ ἐδάφους της, ὡς ὀρεινοῦ π.χ. ἢ ὡς πεδινοῦ, ὡς παραποτάμιου ἢ παραλίμνιου ἢ παραθαλάσσιου εἴτε καθαρὰ ἡπειρωτικοῦ, ὡς γεωργικὰ εὐφορου ἢ μᾶλλον ἄγονου, εἴτε ὡς πλούσιου τυχόν σὲ μεταλλεύματα, καὶ ἀκόμη τὸ κλίμα, ὡς εὐκρατο ἢ ὡς βαρὺ πρὸς τὸ ὑπέρμετρο ψυχὸς ἢ πρὸς τὸν μέγαλο καύσωνα, ὅλες αὐτὲς οἱ σπουδαῖες ιδιότητες κάθε χώρας ἔχουν συμβάλει καίρια στὸ ποιὸν τῆς συνυφασμένης μὲ αὐτὴν Ἱστορίας κάποιου λαοῦ ἢ κάποιων λαῶν. Ἀλλὰ ἡ συμβολὴ αὐτὴ ποικίλλει καὶ βρίσκεται σὲ κρίσιμη συνάρτηση μὲ τὸν ἀστάθμητο παράγοντα, δηλαδὴ τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, τῆς Ἱστορίας. Καὶ συμβαίνει μάλιστα, ὁ βαθμὸς τῆς συμβολῆς αὐτῆς νὰ εἶναι μεγαλύτερος σὲ περασμένες ἐποχὲς τῆς Ἱστορίας, ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἀνεπτυγμένη ἐπιστήμη καὶ τεχνικὴ, τὸ μέγα αὐτὸ ἔργο τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ δρασικότατο ἐργαλεῖο της. Ὅσο καὶ ἂν ἔχουν πολὺ συμβάλει, προπάντων ἀρχικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης

καὶ τῆς τεχνικῆς ἄρα καὶ στὴ μεγάλυνση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, οἱ εὐνοϊκοὶ παράγοντες, οἱ ἔκγονοι τοῦ σταθεροῦ γήινου βάθρου τῆς Ἱστορίας, οἱ συνυφασμένοι δηλαδὴ μὲ τὴ θέση τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἔκτασή του καὶ τὴν ἰδιοσυστασία του καὶ τὴν ἰδιομορφία του καὶ μὲ τὸ σύστοιχο κλίμα τῆς περιοχῆς, σύνδρομα ὅμως ἢ καὶ ἀντίρροπα ὑπῆρξαν καίριες πάντοτε οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου⁸, ὡς δημιουργικότητας καὶ ὡς ἠθικότητας, μὲ τὶς ἐφευρέσεις ἐργαλείων καὶ μεθόδων ἐργασίας καὶ προσαρμογῆς στὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ μὲ τὶς ἐπινοήσεις ἀντίστοιχων θεσμῶν. Ἰδιαίτερα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς ἢ καὶ τῆς βιοτικῆς σοφίας ὁ προσδιορισμὸς τῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὸ γήινο βάθρο τῆς ὁλοένα καὶ μειώνεται, ἂν καὶ μακροδιάστατα διαφαίνονται κάποια ὅρια, ὅπου δυναστική ἐπανερχεται ἡ προσδιοριστική λειτουργία του, προπάντων ἂν δὲν ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικὰ ἡ βιοτικὴ σοφία.

4. Τὰ κρίσιμα γιὰ τὴν Ἱστορία γεωδυναμικὰ γεγονότα

Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς μὴ ἀνθρώπινους παράγοντες, καθὼς εἶναι ἀπρόβλεπτοι καὶ στιγμιαῖοι, ἀλλὰ κρισιμότατοι πάντοτε γιὰ τὴν Ἱστορία, ὑπερβαίνουν τὶς δυνατότητες προφυλακτικῆς πρωτοβουλίας τῶν ἀνθρώπων εἴτε μόνις ὑπέχουν κάποτε καὶ σὲ περιορισμένο βαθμὸ τὴν προφυλακτικὴ ἀνθρώπινη πρωτοβουλία. Ἐκδηλα, στοὺς μὴ ἀνθρώπινους αὐτοὺς παράγοντες, ὅπως εἶναι οἱ σεισμοί, καταποντισμοί, κατακλυσμοί, ἐκρήξεις ἠφαιστείων κ.τ.ὅμ., παρουσιάζεται ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πρόνοιας καὶ προμήθειας, πρὸς ὃ,τι ὀνομάζεται ἀρχαιοθὲν «τύχη», δηλαδὴ συμβάντα μὲ ἐπιπτώσεις ἐπάνω στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ξένα πρὸς τὴν πρωτοβουλία του, καὶ μὴ δεκτικὰ ἐπηρεασμοῦ ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ σχέση ἐλευθερίας καὶ τύχης στὴν πρώτη αὐτὴ διάσταση —δηλαδὴ ὄχι τύχης ἔκγονης ἀπὸ τὴ δράση ἄλλων ἀνθρώπων— κυμαίνεται ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης, ἀνάλογα μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἀντίστοιχων ἐπιτεύξεων τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τῆς λεγομένης «τέχνης», καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῶν μεταβολῶν στὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια τῶν μὴ ἀνθρώπινων, ἐνδοκοσμικῶν, στοιχείων τῆς Ἱστορίας, δηλαδὴ τῶν σεισμῶν, ἐκρήξεων ἠφαιστείων, καταποντισμῶν, κατακλυσμῶν κ.τ.ὅμ. Οἱ ἔγκαιρες μετεωρολογικὲς προβλέψεις, καὶ προβλέψεις τυχόν σειсмоῦ, ἀλλὰ προπάντων οἱ ἀντι-σεισμικὲς κατασκευὲς καὶ οἱ

8. Βλ. ὅπ. ἀν., σ. 73: *La géographie n'explique ni toute la vie ni toute l'histoire des hommes. La nature propose et l'homme dispose.*

ἀντιπλημμυρικές κατασκευές, ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τῆς ἐλευθερίας καὶ στηρίζουν εἴτε συνιστοῦν προφυλακτικές ἐνέργειες, σωστικές τοῦ ἀνθρώπου, ἔστω σὲ κάποιο βαθμὸ ἀπλῶς, ἐναντίον τῆς ἐπιδρομῆς τῆς τύχης. Ἄλλὰ οὐδέποτε, καὶ στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον, ἡ «τέχνη» τοῦ ἀνθρώπου, γέννημα τῆς ἐλευθερίας του, κατόρθωσε ἢ θὰ κατορθώσει, νὰ ἐξουδετερώσει ὁλωσδιόλου τὴν καταστροφικὴ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐπενέργεια τῶν μὴ ἀνθρώπινων αὐτῶν, μεγαλοδύναμων, παραγόντων, ὥστε νὰ τοὺς ἐντάξει ἀπὸ τὸ περιθώριο τῆς Ἱστορίας στὸν κύριο χῶρο της, νὰ ὑποτάξει δηλαδὴ τὰ γεωδυναμικὰ γεγονότα, ὅπως εἶναι ὁ σεισμὸς ἢ ὁ καταποντισμὸς κ.τ.ομ., στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις τῆς Ἱστορίας, ὅπως εἶναι ἡ «τέχνη» στὴν ἀρχαία γλῶσσα, ἡ ἀντίπαλος τῆς «τύχης», δηλαδὴ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ, ταγμένες στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων ἢ καὶ τῆς ἀτομικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ ὁδηγημένες στὴν ἐφαρμογὴ τους μὲ «φρόνησιν» ἢ «εὐξύνετον ὀξυδερκείην», ὅπως διακήρυχνε ὁ Δημόκριτος.

Ὁ Πλάτων εἶχε σαφέστατη ἐπίγνωση τῆς κρίσιμης ἱστορικῆς σημασίας τῶν μεγάλων γεωδυναμικῶν γεγονότων, ὅσα κατὰ καιροὺς ἐπηρέασαν ἢ καὶ προσδιόρισαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀρνητικὰ προπάντων. Ἰδιαίτερα τονίζει, ὅτι ἐπανελημμένα ἔχει ἐξολοθρευθεῖ, σχεδὸν ὅλικά, τὸ ἀνθρώπινο γένος, τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ὑποκείμενο τῆς Ἱστορίας, προπάντων ἀπὸ γεωδυναμικὰ γεγονότα, ὅπως οἱ κατακλυσμοί, εἴτε ἀπὸ βιοφθαρτικὰ γεγονότα, ὅπως οἱ ἐπιδημίες. Ἴδου τί γράφει στοὺς *Νόμους* (677 a): «πολλὰς ἀνθρώπων φθορὰς γεγονέναι κατακλυσμοῖς τε καὶ νόσοις καὶ ἄλλοις πολλοῖς, ἐν οἷς βραχύ τι τῶν ἀνθρώπων λείπεται γένος». Στὸν *Τίμαιον* διαχωρίζει μέγιστες καὶ μικρότερες καταστροφές «ἀνθρώπων», καὶ ὡς αἷτια τῶν πρώτων ἐμφανίζει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ, τὴ φωτιά μὲ προέλευση ὄχι ἀνθρώπινη: «Πολλὰ καὶ κατὰ πολλὰ φθοραὶ γεγόνασιν ἀνθρώπων καὶ ἔσονται, πυρὶ μὲν καὶ ὕδατι μέγισται, μυρίοις δὲ ἄλλοις ἕτεραι βραχύτεραι» (22 c). σὲ γειτονικὸ χωρίο τοῦ ἴδιου ἔργου προσθέτει καὶ περιοδικὸ χρόνο τῆς ὀλικά σχεδὸν καταστροφικῆς ἐπιδρομῆς στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων δυνάμεων φυσικῶν μὲ οὐράνια μάλιστα προέλευση: «καὶ πάλιν δι' εἰωθότων ἐτῶν ὥσπερ νόσημα ἤκει φερόμενον αὐτοῖς ῥεῦμα οὐράνιον καὶ τοὺς ἀγραμμάτους τε καὶ ἀμούσους ἔλιπεν»⁹.

5. Οἱ καίριες γιὰ τὴν Ἱστορία γεωφυσικὲς μεταβολές

Ἄλλοι μὴ ἀνθρώπινοι παράγοντες δὲν ἔχουν στιγμιαία μόνο ἐνέργεια ἐπάνω στὴν Ἱστορία, δηλαδὴ στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἐπενε-

9. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, 1982, σσ. 22-25, σσ. 62-63.

γούν σ' αὐτὴν ἐπὶ χρόνο πολύ. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος¹⁰ εἴτε ἡ μεταβολὴ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τοῦ ἐδάφους, καὶ ἂν ἀκόμη ὡς αἰτία ἔχουν γεωδυναμικὸ ἢ καὶ ἀστρονομικὸ γεγονὸς¹¹ ὃχι μεγάλης διάρκειας, ἀσκοῦν ἐπίδραση προσδιοριστικὴ στοὺς ὄρους βιοπορισμοῦ, ἄρα καὶ στὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ ἔτη πολλά, καὶ προσδιορίζουν ἄρα τὴν ἱστορικὴ φυσιογνωμία ὁρισμένης περιοχῆς τῆς Οἰκουμένης καὶ ὁρισμένης ἀντίστοιχα ἐποχῆς.

Ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἐπίδραση μὴ ἀνθρώπινου παράγοντος μὲ συνέπεια τέτοιου εἶδους στὴν Ἱστορία, ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο: «Κρύψαντες γὰρ ἔχουσι θεοὶ βίον ἀνθρώποισιν» (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 42). Ὁ στίχος αὐτὸς σημαίνει καθεστῶς ἔνδειας τῶν ἀνθρώπων σὲ αὐτόδοτους ἀπὸ τὴ Φύσιν πόρους ζωῆς, ἀντίθετα πρὸς τὸ πρότερο καθεστῶς παραδείσιας ἀφθονίας, ὅταν «καρπὸν δ' ἔφερε ζεῖδωρος ἄρουρα αὐτομάτη πολλόν τε καὶ ἄφθονον» (117-118) καὶ ζοῦσαν οἱ ἄνθρωποι ἄρα χωρὶς παραγωγικὴ ἐργασία μὲ τοὺς αὐτόδοτους ἀπὸ τὴ Γῆ ἀφθονοὺς καρπούς. Ἡ καίρια μεταβολὴ αὐτὴ κλίματος ἴσως καὶ ἄμεσα ἐδάφους ἀλλοίωσε τὴν ἱστορικὴ φυσιογνωμία τῆς μακρινῆς ἐκείνης ἐποχῆς: Οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ ἐπιδίδονται σὲ κρεοφαγία, καὶ ἀντίστοιχα στὴ θήρα ἢ καὶ στὴν ποιμενικὴ ἐργασία, πρὶν ἀκόμη ἐπιδιοθεῖν καὶ στὴ γεωργία, ἐνῶ καὶ παρουσιάσθηκαν ἐπίσης τὰ πρῶτα δεινὰ στὴ ζωὴ τους, ἀρρώστιες καὶ ἄλλα, προορισμένα ἐξάλλου νὰ αὐξάνονται ὀλοένα, σύστοιχα πρὸς τὴν ἀπὸ τὴν ἐργασία προκλημένη πρόοδο τῆς τεχνικῆς, καὶ τὴν ἐπακόλουθὴ τῆς ἀνάπτυξιν τῆς τρυφῆς, συμβολισμένης μὲ τὸ μυθικὸ σύμβολο τῆς Πανδώρας¹².

Ὁ Πλάτων, ἐπίσης, ἐνῶ περιγράφει πανοραμικὰ τὴν κάποιαν ἀλληλουχία λειτουργικῶν ἢ καὶ ἀρθρωτικῶν στοιχείων τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ σύμφυτου μὲ αὐτὴν πολιτισμοῦ, ἐπισημαίνει τὶς γενέσεις καὶ τοὺς ἀφανισμοὺς «πόλεων» καὶ τὶς μεταβολὰς τῶν ἡθῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν «παντοδαπῶν» ἐπιθυμιῶν τους γιὰ φαγητὰ καὶ γιὰ ποτά, δηλαδὴ μεταβολὰς καὶ τῆς διατροφῆς τους, ὡς τουλάχιστον σύνδρομες τῶν παντοίων μεταστροφῶν τοῦ κλίματος καὶ τῶν ἐπακόλουθων τους πολλαπλῶν

10. Βλ. BEAUJOUAN, *Le temps historique (L'histoire et ses méthodes)*, 1961), σ. 55, ὅπου ἀναγράφονται, ὡς ἐπηρεαστικοὶ τοῦ κλίματος παράγοντες, «les éruptions volcaniques, les transgressions océaniques, l'activité solaire et les poussières interstellaires». Σήμερα, ὅμως φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζουν τὸ κλίμα καὶ ἀνθρώπινες ἐνέργειες, ὅπως ἡ ἀμετρη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, ἐκρήξεις πυρηνικῶν δομῶν κ.τ.ομ.

11. Βλ. καὶ τὴν Ἀνακοίνωση τῶν Ἀκαδημαϊκῶν Ἀγγ. Γαλανοπούλου καὶ Ἰω. Ξανθάκη στὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 4 Ἰουνίου 1987 μὲ τίτλο: «Ὁ κομήτης τοῦ Halley, ἀποφαστικὸς παράγων στὴν παρακμὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ».

12. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Προμηθεὺς καὶ Πανδώρα (Μελετήματα Φιλοσοφίας III)*, 1982, σσ. 15-19, σσ. 41-46).

ἀλλαγῶν στὸν ὀργανισμὸ τῶν ἔμβιων ὄντων· ἀναγνωρίζει δηλαδή καὶ προβάλλει τοὺς μὴ ἀνθρώπινους παράγοντες, ὁριακοὺς εἴτε συνοριακοὺς, τῆς Ἱστορίας, ὅπως εἶναι οἱ μεταστροφές τοῦ κλίματος καὶ οἱ συνέπειές τους γιὰ τὴ βιολογικὴ σύσταση τῶν ζώων, ἄρα καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἴδου τὸ χωρίο: «πόλεων συστάσεις καὶ φθοράς, καὶ ἐπιτηδεύματα παντοῖα τάξεώς τε καὶ ἀταξίας, καὶ βρώσεως καὶ πωμάτων τε ἅμα καὶ βρωμάτων ἐπιθυμήματα παντοδαπά, πάντως καὶ περὶ πᾶσαν τὴν γῆν ἅρ' οὐκ οἴομεθα γεγονέναι, καὶ στροφὰς ὥρων παντοίας, ἐν αἷς τὰ ζῶα μεταβάλλειν αὐτῶν παμπληθεῖς μεταβολὰς εἰκός; πῶς γὰρ οὐ;» (Νόμοι 782 a-b)¹³.

Φθάνει μάλιστα ὁ Πλάτων καὶ νὰ παρουσιάζει τὴν Ἱστορία σὲ κρίσιμη συνάρτηση πρὸς τὸν ὑποτιθέμενο βιολογικὸ χρόνο, δηλαδή πρὸς τὶς ἐναλλαγές τῶν περιόδων τοῦ ἀπὸ ἀποψη γονιμότητας (Πολιτεία 546 a-b), καθὼς προβάλλει ὡς ἀρχικὸ αἶτιο γιὰ τὴν «διάλυσιν» τῆς «ἀρίστης πολιτείας» κρίσιμο λάθος τῶν ἀρχόντων ὡς πρὸς τὸν βιολογικὸ χρόνο, τὸν πρόσφορο γιὰ τὶς βέλτιστες συζεύξεις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν¹⁴.

6. Τὰ ἐκτὸς χώρου καὶ χρόνου στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας

Τὸ κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ὑπέχει τοὺς ποικίλους αὐτοὺς, καίριους εἴτε κρίσιμους, ἐπηρεασμοὺς ἀπὸ τῆ γύρω τοῦ Φύσης, διαμέσου τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ ὀργανισμοῦ του, νὰ προβαίνει ὁ ἴδιος σὲ δράση ἢ καὶ δημιουργία, καθ' ὑπερβάση τῶν ἐπηρεασμῶν αὐτῶν, νὰ ὑπάρχει δηλαδή καὶ ὡς ἐργάτης καὶ ὡς ἐφευρέτης, καὶ ὡς θεωρὸς καὶ ὡς ποιητής, καὶ ὡς ἥρως καὶ ὡς πολίτης καὶ τὰ ὅμοια, ὡς ὑποκείμενο ἄρα τῆς Ἱστορίας, ἐξηγεῖται συνοπτικὰ εἴτε συμβολικὰ μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας του. Ποιές εἶναι ὅμως οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ θαυμαστὴ αὐτὴ ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας του; Ἄν κατορθώνει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερβαίνει θετικὰ τοὺς ποικίλους αὐτοὺς ἐπηρεασμούς, τοὺς ἐκγονοὺς ἀπὸ χωροχρονικὰ μὴ ἀνθρώπινα στοιχεῖα, ποῦ ὅμως καὶ πῶς εὐρίσκει ἐρείσματα ἢ καὶ σημεῖα προσανατολισμοῦ γιὰ τὴ γόνιμη αὐτὴ, ἐγχρονη πάντοτε, πρόβαση, τὴ συντελεστικὴ τῆς Ἱστορίας; Εἶναι μήπως ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δύναμη πρὸς χαοδασία καὶ ὄντοπλασία, ὁλωσδιόλου αὐτοκαθόριστες, ἄρα πρὸς καθαρὴ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός, δίχως καμιά ἐμπνευστικὴ πηγὴ;

Παρόμοια διανόηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι, πιστεύομε, σφαλερὴ. Ὁ ἄνθρωπος, στὴν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας του καὶ δημιουργία σύστοιχα τῆς Ἱστορίας, ἐνῶ

13. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, 1982, σσ. 35-36.

14. Βλ. ὅπ. ἀν., σσ. 25-26.

υπέχει πάντοτε υλικοφυσικούς ἐπηρεασμούς ἢ καὶ προσδιορισμούς, ἔχει ὅμως ἐπίσης ἐρείσματα, ὑπαρκτὰ ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου, δεκτικὰ ἐξάλλου ἐγκοιτισμοῦ στὸν χρόνο καὶ στὸν χώρο, τὸν συνυφασμένο μὲ τὴν ἱστορική του ὑπαρξή¹⁵, τὴν ἔκγονη τῆς ἐλευθερίας του. Καὶ ἀκριβῶς, ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ δύναμή του νὰ ἀνακαλύψει εἴτε ἀποκαλύψει τὰ ἐμπνευστικά του αὐτὰ ἐκτὸς χώρου καὶ χρόνου στοιχεῖα¹⁶, νὰ τὰ ἐνστερνισθεῖ καὶ νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς αὐτά, δηλαδή νὰ προσαρμόσει τὴ σκέψη του ἢ καὶ τὴ δράση του πρὸς αὐτά. Εἴτε «ιδέες» αὐτὰ ὀνομάζονται εἴτε «ἀξίες»¹⁷, αὐτὰ μόνο ἐξηγοῦν ὡς ἐρείσματα καὶ ὡς σημεῖα προσανατολισμοῦ τὴν ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τὴν ἀληθινὴ γνῶση καὶ τὴν εὐστοχη δράση παρὰ τὴν ἐπίφαση χαομαχίας του.

Χωρὶς τὶς ἐκτὸς χώρου καὶ χρόνου «ιδέες» αὐτὲς εἴτε «ἀξίες», δὲν ἐξηγεῖται ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀνθρώπου στοὺς θεωρητικούς λογισμούς του ἢ καὶ στὶς πρακτικὲς ἐπιδόσεις του, ὅπως καὶ δὲν ἐξηγεῖται προπάντων ἡ ἀντίστοιχη ἀποτυχία, τὸ λεγόμενο λάθος του. Καὶ εἶναι κατάμεστη ἀπὸ ἐπιτυχίες καὶ ἀποτυχίες ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἡ ἐννοια π.χ. τοῦ κύκλου εἶναι γέννημα τοῦ λογισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἔργο ἄρα τῆς ἐλευθερίας του· εἶναι ὅμως ἀληθινὴ, καθὼς μόνο συμπίπτει μὲ τὸν κύκλο αὐτὸν καθ' ἑαυτόν, ὅπως δηλαδή ὡς σχῆμα εἶναι ὑπαρκτὸς ἄσχετα μὲ τὴ σύλληψή του ἀπὸ τὴ διάνοια ὁποιοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή καὶ πρὶν νὰ ὑπάρξει κὰν τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἄρα καθὼς ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου κατόρθωσε νὰ ἐν-νοήσῃ τὸν κύκλο στὴν ἰδεατὴ σύστασή του¹⁸. Ἡ κατασκευὴ μιᾶς γέφυρας ἔχει κατορθωθεῖ, καὶ ὑπάρχει ὡς κάτι καινούργιο στὴν προανθρώπινη Φύση, καθὼς ὁ πρακτικὸς νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀνακαλύψει καὶ πραγματώσει τὶς καθ' ἑαυτὲς ὑπαρκτὲς δυνατότητες νὰ συναρμολογηθοῦν καὶ ἀλληλοστηριχθοῦν, ὥστε νὰ στέ-

15. Ὅ,τι καὶ συνεπάγεται συγκεκριμένη μορφή παρουσίας τους, ἄρα καὶ ἱστορικὸ διαφορισμὸ τους, κατὰ προσαρμογὴ δηλαδή στὶς ὑπαγορεύσεις τῆς προκειμένης στιγμῆς τῆς Ἱστορίας, ὥστε καὶ τῆς περικειμένης κοινωνίας. Βλ. καὶ MAX SCHELER, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 1927³, s. XX, σ. 311 κ. ἐπ., N. HARTMANN, *Ethik*, 1935², σ. 124 κ. ἐπ.

16. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Études sur la liberté*, 1974, σσ. 18-20, σ. 23.

17. Βλ. N. HARTMANN, ὅπ. ἀν., σ. 227 κ. ἐπ., *Zur Grundlegung der Ontologie*, 1941², σ. 305 κ. ἐπ., *Le Senne, Traité de Morale Générale*, 1947, σσ. 695-699, ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ἠθική*, 1949, σ. 264 κ. ἐπ., ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1954 σ. 71, σ. 94 καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

18. Βλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Ἐπιστολὴ Ζ'* 342 a-344 b, *Φαίδων* 75 a, cd, 78 d, 83 b, *Πολιτεία* 490 ab, 50 bc, 517 ac, 532 ab. Πρὸβλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Φιλοσοφία (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)*, 59, 1984, σ. 489).

κουν στὸν ἀέρα ἐπάνω ἀπὸ τὴν κοίτη ποταμοῦ, ὀρισμένα ὑλικά, ἐξαγμένα κάπου ἄλλου ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Οἱ δυνατότητες αὐτὲς εἶναι ὑπαρκτὲς καθ' ἑαυτὲς, καὶ πρὶν νὰ κατασκευασθεῖ καὶ χωρὶς τυχὸν νὰ προκατασκευασθεῖ ἢ προκειμένη γέφυρα. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν τὶς ἐπλάσε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἀπλῶς τὶς ἀνακάλυψε καὶ τὶς πραγμάτωσε.

Ἄν ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐπιτύχει νὰ συλλάβει, καὶ ἄρα νὰ ἐν-νοήσῃ, τὸν κύκλο στὴν ἰδεατὴ σύστασή του, αὐτὸς δὲν παθαίνει τίποτε καθ' ἑαυτόν, ἢ συνέπεια ὅμως τῆς ἀνεπιτυχίας αὐτῆς εἶναι τὸ λάθος τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ὅτι ἔχει διαλάβῃ τὴ διάνοια ὁ ἰδεατὸς κύκλος, καὶ τὸ νοηματικὸ τῆς πλήρωμα εἶναι ἄρα ὄχι ἀληθινό. Ἄν ὁ πρακτικὸς νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐπιτύχει νὰ συλλάβει τὶς δυνατότητες συναρμογῆς τῶν ὑλικῶν, τὶς πρόσφορες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς γέφυρας, ἢ δὲν τὶς πραγματώσῃ ἔγκαιρα, δὲν θὰ κατορθωθεῖ ἢ κατασκευὴ τῆς γέφυρας ἢ θὰ συμβεῖ νὰ καταπέσει μὲ τὴν πρώτη ἀντιξοότητα ἢ κατασκευασμένη γέφυρα, ἐνῶ οἱ δυνατότητες συναρμογῆς τῶν ὑλικῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς δὲν παθαίνουν τίποτε καθ' ἑαυτὲς καὶ προσφέρονται πάντοτε νὰ συλληφθοῦν καὶ νὰ πραγματοποιηθοῦν ἔγκαιρα, ὥστε νὰ κατασκευασθεῖ ἢ νὰ ἐπισκευασθεῖ ἢ γέφυρα.

Ἀφθαρτα καὶ ἄφθιτα εἶναι τὰ ἰδεατὰ στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας καὶ διαθέσιμα στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἀμέριστα. Καὶ μόνο χρειάζεται νὰ εἰσδύει ἕως αὐτὰ ἡ ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας του, δηλαδή ὁ (ἐφ)ευρετικὸς νοῦς του ἢ τὸ ἀξιο-θεατικὸ βλέμμα του. Δὲν εἶναι μεριστὰ οὔτε ὅμως ἀναλώσιμα τὰ ἰδεατὰ στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας, ὅπως εἶναι τὰ ὑλικά στοιχεῖα τῆς. Ἀκόμη καὶ τὸ γήινο βᾶθρο τῆς Ἱστορίας, ὡς χώρος τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, χρειάζεται διανομὴ σ' αὐτοὺς καὶ εἶναι τυχὸν ἐξαντλήσιμο ἕως τὸ ἀδιαχώρητο γιὰ τὴν μετὰ αἰῶνες ὑπερπληθυσμένη ἀνθρωπότητα. Καὶ διανομητέα ἐπίσης εἶναι καὶ πιθανότατα ἐξαντλήσιμα τὰ διάφορα ὑλικά στοιχεῖα, τὰ χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ ἂν ὁ εὐρετικὸς νοῦς του ἀπομακρύνει τὴν καταστροφικὴ αὐτὴ ἐξάντληση, μὲ τὴν (ἐφ)εύρεση καινούργιων δυνατοτήτων γιὰ χρῆση, μὲ τὴ μετατροπὴ δηλαδή ἄχρηστων πρὶν ὑλικῶν σὲ χρήσιμα, ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ὀδηγημένης ἀπὸ στοιχεῖα ἰδεατά. Δὲν χρειάζεται ὅμως καμιά διανομή, καὶ δὲν ἐξαντλεῖται ποτέ, ὁ κόσμος, εἴτε «μετακόσμος», τῶν ἰδεατῶν στοιχείων εἴτε «μεταφυσικῶν» ἀγαθῶν¹⁹. Ἀπὸ αὐτὰ

19. Ἐξάλλου, χρειάζονται οἷονεὶ διανομὴ τὰ «πνευματικὰ ἀγαθὰ», δηλαδή ὅ,τι ἀπὸ τὰ «ἰδεατὰ» εἴτε «μεταφυσικά» στοιχεῖα ἔχει συλληφθεῖ στὴ συνείδηση κάποιου ἀνθρώπου καὶ δεσμευθεῖ σὲ ἀνακοινώσιμη πρὸς ἄλλους μορφή, καὶ ἀκριδέστερα ὄχι τὰ ἴδια αὐτὰ «πνευματικὰ ἀγαθὰ», δεκτικὰ γιὰ χρῆση παιδευτικὴ ἀπεριόριστη, ἀλλὰ μόνο οἱ ἐκάστοτε φορεῖς τους, εἴτε εἶναι βιβλία ἢ δίσκοι μουσικῆς ἢ πίνακες ζωγραφικῆς, εἴτε εἶναι ζωντανοὶ ἄνθρωποι, ὅπως διδάσκαλοι, ἡθοποιοὶ εἴτε ὅποιοι ἀκόμη καλλιτέχνες.

ἐμπνέεται ἀμέριστα ὁ ἄνθρωπος στὴν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας του καὶ εἶναι ἀστείρευτη ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ πηγὴ του. Ἀπὸ αὐτὴν ἀέναα τρέφεται ἡ δημιουργικὴ πρόβαση τῆς Ἱστορίας. Καὶ θὰ εἶχε διαστάσεις ἀπειροδύναμες ἡ δημιουργικὴ αὐτὴ πρόβαση, ἂν δὲν περιοριζόταν ἀπὸ τὴν σπάνι τῶν ἀναλώσιμων μὴ ἀνθρώπινων στοιχείων, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαγωγή σὲ φθορὰ τῶν βιολογικῶν, ἄρα καὶ ὑλικῶν, ἐνδοανθρώπινων στοιχείων τῆς Ἱστορίας. Οἱ καθ' ἑαυτὲς μὴ ἀνθρώπινες, ὁδηγητικὲς ὅμως τοῦ ἀνθρώπου, «ιδέες» εἴτε «ἀξίες» ἀποκαλύπτονται πάντοτε σὲ κάποια συγκεκριμένη συνάρτηση πρὸς τὴ συνειδήσή του. Καὶ στὴν ἴδια συνάρτηση αὐτὴ ἀνακαλύπτονται καὶ οἱ σύστοιχες δυνατότητες γιὰ πραγμάτωσή των, καὶ ἰδιαίτερα τῶν «ἀξιῶν», ἐνῶ ἦταν πρὶν κρυμμένες στὴν ἀντίστοιχη πραγματικότητα. Οἱ «ἀξίες» φωτίζουν τὶς συνειδήσεις καὶ τὶς προικίζουν μὲ διορατικότητα εἰσδυτικὴ σὲ τὸ σῶμα τῆς πραγματικότητας.

7. Ὁ ἱστορικὸς χῶρος

Τὸ ἔδαφος κατ' ἐξοχήν, μὲ τὴν ἰδιοσυστασία, τὴν ἰδιομορφία καὶ τὴ θέσιν του, ἀποτελεῖ τὸν χῶρο τῆς Ἱστορίας. Ἀφότου ὅμως ὑπῆρξε Ἱστορία, τὸ ἔδαφος προσφέρεται γιὰ ν' ἀποτελεῖ τὸν χῶρο της, ὄχι ὡς παρθένο μόνο ἀλλὰ καὶ ὡς κατεργασμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Κάθε κατοικημένη περιοχὴ τῆς Γῆς εἶναι ἤδη χῶρος ἱστορικός. Τὸ διευθετημένο κάπως ἀπὸ ἀρχέγονους ἀνθρώπους γιὰ καταφύγιό τους ἐσωτερικὸ σπηλαίου ἢ συστάδας φυτῶν εἴτε κορμοῦ δένδρου²⁰ εἶναι ἤδη ὄχι ἀπλῶς φυσικὸς ἀλλὰ ἱστορικὸς χῶρος, ὅπου ὁρατὰ εἶναι τὰ ἴχνη τῆς παρουσίας τῶν ἀνθρώπων. Ἐπίσης ἱστορικὸ χῶρο καὶ ὄχι φυσικὸ ἀποτελοῦν τὸ ποιμνιοστάσιο ἤδη καὶ ὁ ἀγρὸς καὶ ὁ κῆπος, καθὼς καὶ οἱ ὅποιες συγκοινωνιακὲς διαμορφώσεις τοῦ ἐδάφους, ἀπὸ τὸ πιὸ ἀχνοχάρακτο μονοπάτι σὲ βουνὸ ἢ σὲ δάσος ὡς τὸν αὐτοκινητόδρομο καὶ ὡς τὸ λιμάνι καὶ ὡς τοὺς φάρους καὶ ὡς τὸ ἀεροδρόμιο. Καὶ βέβαια, χῶρος ὄχι φυσικός, ἀλλὰ ἱστορικός, εἶναι οἱ καλύβες καὶ οἱ οἰκίες, τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ ἐργοστάσια, τὰ θέατρα καὶ τὰ γυμναστήρια, τὰ σπουδαστήρια, τὰ σχολεῖα καὶ τὰ ψδεῖα, οἱ ναοὶ καὶ τὰ ὅμοια, τὰ διοικητήρια, οἱ φυλακές, οἱ στρατῶνες, καθὼς καὶ τὰ δίκτυα ὑδρεύσεων καὶ ἀποχετεύσεων καὶ φωτισμοῦ καὶ θερμάνσεων καὶ τηλεπικοινωνιῶν, ἢ καὶ οἱ φωτισμένες ἀπὸ τοὺς φάρους περιοχὲς τῆς θάλασσας καὶ οἱ καθιδρυμένοι ἀπὸ τὴν πείρα ἢ καὶ ἀπὸ κανονισμοὺς θαλάσσιοι δρόμοι, ἀλλὰ καὶ οἱ καθορισμένοι ἐπίσης ἀπὸ τὴν πείρα ἢ καὶ ἀπὸ κανονισμοὺς χερσαῖοι δρόμοι, καὶ οἱ παρόμοια

20. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Δημόκριτον*, 1983, σσ. 16-17.

καθορισμένοι έναέριοι δρόμοι, καὶ ἀκόμη τὰ φρούρια καὶ ἄλλα ὀχυρωματικά ἔργα. Χῶρος ἱστορικὸς εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ χωριά καὶ οἱ πόλεις ἢ καὶ οἱ χωροταξικὰ διευθετημένες εὐρύτερες περιοχές ἐδάφους, καὶ ἀκόμη, ἢ καὶ προπάντων, οἱ μὲ κρατικὰ σύνορα²¹ διακαθορισμένες χῶρες.

Ὁ ἱστορικὸς χῶρος, κατὰ προσαρμογὴ στὸν φυσικὸ χῶρο, προσφέρεται γιὰ τὴ διαβίωση καὶ τὴν ποικίλη δράση τῶν ἀνθρώπων, καὶ προσδιορίζει καὶ αὐτὸς σὲ μέγα βαθμὸ τὸν τρόπο ζωῆς καὶ συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, ἄρα τὴν ἱστορικὴ τους ὑπαρξή, καὶ ἄρα τὴ σύνθεση τῆς Ἱστορίας.

Ἐξάλλου, ὁ ἱστορικὸς χῶρος, ὅπως διαπλάσσεται καὶ ὑπάρχει στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, εἶναι συνυφασμένος πρὸς τὴν ὑπόσταση καὶ δράση τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὃχι ἀπλῶς ἀτομική, ἀλλὰ ἐπίσης κοινωνική, ὥστε συναρτημένη μὲ τὴ δράση καὶ ὑπόσταση ἄλλων ἀνθρώπων, καθὼς ἀδιάφευκτη εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ στιγμὲς ὀριακές, ἢ κοινωνικὴ ρίζα καὶ διάσταση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν ἐνσταλαγμένη καὶ δραστικὴ στὴ συνείδησή του κοινωνικότητα καὶ μὲ τὴν προσδιοριστικὴ σὲ μέγα βαθμὸ τῶν ὅρων τῆς ζωῆς του προκείμενη καὶ περικείμενη κοινωνία. Ὁ ἱστορικὸς χῶρος εἶναι χῶρος κοινωνικὸς ἐπίσης, καθὼς τὰ διαπλαστικά του ἀνθρώπινα στοιχεῖα εἶναι προπάντων ἔργα, ἔκγονα κοινοπραξίας πολλῶν ἀνθρώπων ἢ καὶ προορισμένα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄλλωστε καθὼς καὶ ὅσα τυχὸν ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζονται ὡς ἀπότοκα πρωτοβουλίας ἀτομικῆς ἢ ὡς προορισμένα γιὰ ἀτομικὴ ἐξυπηρέτηση ὀρισμένου ἀνθρώπου δὲν εἶναι ποτὲ ἄμοιρα τῆς ἐνσταλαγμένης καὶ δραστικῆς στὴ συνείδησή του κοινωνικότητας²².

Καὶ εἶναι ὁ ἱστορικὸς χῶρος ἄλλοτε περιορισμένος γεωγραφικά, ὅπως σὲ περασμένους προπάντων αἰῶνες, μὲ ὑπανάπτυκτη ἀκόμη τεχνικὴ ἐπικοινωνία, δηλαδὴ συγκοινωνία καὶ τηλεπικοινωνία, ἄλλοτε, ὅπως στὴ σύγχρονή μας ἐποχὴ, σχεδὸν ἀπεριόριστος γεωγραφικά μὲ βάθρο τὴ Γῆ ὁλόκληρη, καὶ μὲ ἅπλωμα ὀριζόντιο σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιοχές της, χερσαῖες, θαλάσσιες, έναέρειες, εἴτε ἤδη, γιὰ ὀρισμένους ἀνθρώπους, ἀκόμη καὶ στὸ Διάστημα.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι μεγάλοι πολιτισμοὶ διαπλάσθηκαν σὲ χωριστοὺς ἱστορικοὺς χώρους, σχηματισμένους γύρω ἀπὸ τοὺς κοσμοϊστορικοὺς ποταμοὺς Νεῖλο, Εὐφράτη καὶ Ἰνδό, σὲ ὅρια δηλαδὴ γεωοικονομικά ἢ καὶ γεωπολιτικά, χαραγμένα σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητες ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων τῆς μακρινῆς ἐκείνης ἐποχῆς, ἐνῶ ἔξάλλου ὁ πρῶτος κλασικὸς πολιτισμὸς, ὁ ἐλληνικὸς, διαπλάσθηκε στὶς

21. Πρὸβλ. HIGOUNET, ὅπ. ἀν., σσ. 75-78.

22. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σσ. 29-31.

ἀκτὲς καὶ στὰ νησιὰ τῆς μικρῆς κλειστῆς θάλασσης, τοῦ Αἰγαίου, ἢ καὶ τῆς μεγάλης κλειστῆς θάλασσης, τῆς Μεσογείου, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνεπτυγμένες τότε δυνατότητες ἐπικοινωνίας, τὶς σύνδρομες τῆς πρωτόδλαστης ἐπιστήμης καὶ τῆς σύστοιχης τεχνικῆς.

Ἡ διάπλαση, ἐξάλλου, τοῦ ἱστορικοῦ χώρου ἐνέχει διάρθρωση ἀνισοδύναμης λειτουργικότητας, ἀντίστοιχη πρὸς τὴν παρόμοια διάρθρωση τῆς κοινωνίας. Τὸ διοικητήριο π.χ. κάθε χώρας, εἴτε βασιλικὸ ἀνάκτορο ἦταν εἴτε κυβερνητικὸ μέγαρο, ἔχει, ὡς ἱστορικὸς χώρος, λειτουργία πολὺ πιὸ καίρια παρὰ ἡ μεγαλόπρεπη ἔστω οἰκία - κατοικία πλούσιου ιδιώτη, καθὼς ἐπίσης πιὸ καίρια λειτουργία ὡς ἱστορικὸς χώρος ἔχει τὸ κυβερνεῖο κάποιας χώρας μὲ τρισμέγιστη ἐδαφικὴ ἔκταση καὶ μὲ αὐτοκρατορικὴ τυχὸν ἐπιβολὴ σὲ μέγα μέρος τῆς Οἰκουμένης παρὰ τὸ κυβερνεῖο κάποιας μικρῆς χώρας τυπικὰ ἰσότιμης ὡς κράτους πρὸς αὐτὴν ἀλλὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐξαρτημένης σὲ μέγα βαθμὸ ἀπὸ αὐτὴν.

8. Ὁ ἱστορικὸς χρόνος

Ἡ σχέση ἀνθρώπου καὶ χώρου, ἡ διαπλαστικὴ τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, εἶναι συνυφασμένη πάντοτε μὲ τὸ χρόνο, καὶ μὲ τρόπο ἰδιαίτερο. Πέρα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συνάφεια γενικὰ χώρου καὶ χρόνου, ὑπαρκτὴ πάντοτε, καὶ στὴν προανθρώπινη Φύση τουλάχιστον, ἢ καὶ στὸ ἀπέραντο Σύμπαν, ἡ ὅποια διάπλαση χώρου ἱστορικοῦ συμβαίνει σὲ ὀρισμένη στιγμή τοῦ χρόνου, ἀλλὰ καὶ συνεπάγεται ποιοτικὴ πλήρωση τοῦ χρόνου στὴν ὀρισμένη στιγμή, καὶ διάπλαση ἄρα χρόνου μὲ ἰδιαίτερη προέλευση καὶ λειτουργία, σὲ κάποια ἐσώτατη σχέση μὲ τὴν ἐνσυνείδητη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ χρόνος, ὁ συνυφασμένος μὲ τὸ σύστοιχο σκίρτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ διαπλαστικὸ ἱστορικοῦ χώρου, ἔχει ἐφεξῆς καὶ αὐτὸς ἱστορικὴ σύσταση, ἀποτελεῖ ὄχι ἀπλῶς τμῆμα τοῦ παγκόσμιου χρόνου, ἀλλὰ ὅ,τι ἀξίζει νὰ ὀνομάζεται «ἱστορικὸς χρόνος», δηλαδὴ χρόνος συνυφασμένος μὲ τὴ δράση εἴτε ἄλλη συνειδητὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ προσδιοριστικὸς ἐφεξῆς σὲ κάποιο βαθμὸ τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴ δράση τουλάχιστον ἢ καὶ τὴν ἄλλη συνειδητὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ συνύφανση, ἐξάλλου, τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἱστορικὸ χρόνο, ἐννοημένο στενά, δηλαδὴ ὡς συνύφανση τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου μὲ τὸν ἀντίστοιχό του ἱστορικὸ χρόνο, εἶναι κατ' ἐξοχὴν μύχια, καὶ πολὺ πιὸ ἐσωτερικὴ ἀπὸ τὴν ὅποια συνύφανσή του ἐπίσης μὲ τὸν ἀντίστοιχό του ἱστορικὸ χρόνο. Καὶ ὁ ἱστορικὸς χρόνος ἐνέχει διαπλασμένες ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κατευθύνσεις εἴτε προϋποθέσεις τοῦ ἐφεξῆς βίου του. Οἱ

κατευθύνσεις όμως αυτές είτε προϋποθέσεις του βίου δεν είναι αδιάφευκτες. Ο ανθρώπινος τύπος του μετανάστη, έννοημένος ευρύτατα, υποσημαίνει απάρνηση του ιστορικού χώρου του και διαφυγή από τις περιεχόμενες σ' αυτόν κατευθύνσεις είτε προϋποθέσεις βίου. Αντίθετα, ο ιστορικός χρόνος εμφανίζεται άρρηκτα συνυφασμένος με τον άνθρωπο, ιδιαίτερα ως προς το παρελθόν. Ο βιωμένος ήδη χρόνος δεν επιδέχεται καμιά διαφυγή. Δεν είναι δυνατή μετανάστευση του ανθρώπου, καταλυτική της μύχιας συνάφειάς του με βιωμένο ήδη χρόνο του. Και συχνά, σε μέγα βαθμό, αποτελεί ο ιστορικός χρόνος του ανθρώπου άρρηκτη μάλλον συνέχεια στην ύπαρξή του μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και μέλλοντος. Έκφραστικότεροι παραμένουν οι στίχοι του Goethe «Ach! Unsre Taten selbst so gut als unsre Leiden, sie hemmen unsres Lebens Gang» (*Faust*, 332-333). «Πράξεις», τονίζει ο Goethe, και «πάθη» του ανθρώπου, συντελεστές ακριβώς των περιεχομένων του ιστορικού χρόνου του, συνεπάγονται «απόφραξη του δρόμου της ζωής του», δηλαδή άρρηκτη συνέχεια του ιστορικού χρόνου του. Ίσως ενέχει και αμετροέπεια ο ποιητικός αυτός αφορισμός, αληθεύει όμως σε ικανό βαθμό. Πραγματικά, σπανιότατος άθλος της ελευθερίας είναι ή κάποια ρήξη της συνέχειας του ιστορικού χρόνου, ή θαυμαστή δηλαδή υπερνίκηση των βιώσεων του παρελθόντος και των έκγονών τους επενεργειών στον ψυχισμό και στο ήθος του ανθρώπου, ώστε να επέλθει οίονει ανακαίνιση του ιστορικού χρόνου του.

Η μύχια συνάφεια προς τον ιστορικό χρόνο είναι απότοκη της αδήριτης μέριμνας του ανθρώπου για τις επικείμενες υπαρκσιακές στιγμές του, και του αντίστοιχου άρα συνειδησιακού του ανοίγματος προς τις επόμενες στιγμές του χρόνου²³. Αυτές ακριβώς οι στιγμές του ονομαστέου «πραξιακού χρόνου»²⁴, όταν προπάντων έχουν ήδη πληρωθεί με τη δράση του ανθρώπου και άρα έχουν παύσει να είναι ακόμη «επόμενες», αποτελούν, έφεξης, τον «ιστορικό χρόνο». Και είναι κατάμεστος ο «ιστορικός χρόνος» από ανθρώπινη δράση, είτε από εύπραγία είτε από δυσπραγία²⁵.

Η ανθρώπινη αυτή δράση όμως δεν υπάρχει μόνο σε άτομική τροχιά, αλλά και είναι διαπλεγμένη με τη δράση άλλων ανθρώπων. Η πληρωτική του «ιστορικού χρόνου» δράση είναι σε μέγα βαθμό διανθρώπινη. Ο

23. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ. *Éthique et avenir* (L'avenir, Actes du XXIe Congrès de l'Association des Sociétés de Philosophie de langue française, 1986, σσ. 161-162).

24. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 71-72.

25. Σημαντικά διαφέρει από αυτό ο χρόνος της κλασικής Ίστοριογραφίας: «un axe de coordonnées purement géométrique sur lequel viennent se ranger, chronologiquement, des faits minutieusement étiquetés». Βλ. BEAUJOUAN, *Le temps historique (L'histoire et ses méthodes*, 1961, σ. 52).

«ϊστορικὸς χρόνος» ἐμφανίζεται ὄχι ὡς ἀτομικὸς μόνο, ἀλλὰ καὶ ὡς κοινωνικὸς χρόνος, μάλιστα καὶ ὅταν ὑπάρχει ὡς ἀτομικὸς χρόνος δὲν εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸν σχετικὸ πρὸς αὐτὸν κοινωνικὸ χρόνο, ἐκτὸς ἀπὸ φάσεις ὀριακές.

Ὁ ἀτομικὸς ἱστορικὸς χρόνος ὑπέχει μεγάλη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἱστορικὸ χρόνο, ἐκδηλῇ καὶ στὸν καθημερινὸ βίον τῶν ἀνθρώπων ὡς ἰδιωτῶν, προσαρμοστέο ἀναγκαστικὰ στὴν «ἰσχύουσα» νομοθεσία ἢ καὶ στὶς κυβερνητικὲς ἀποφάσεις. Καὶ συμβαίνει, ὀρισμένη κάποτε νομοθεσία νὰ ἐπιβάλλει τὴ σφραγίδα τῆς σὲ ὁλόκληρη ἐποχὴ τῆς Ἱστορίας, δηλαδή στὸν προκείμενο ἱστορικὸ χρόνο, ἢ καὶ ὀρισμένη κυβερνητικὴ ἀπόφαση, π.χ. ἡ κήρυξη πολέμου, νὰ κατευθύνει κρίσιμα τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις τῶν ἐμπολέμων τουλάχιστον χωρῶν καὶ νὰ διαμορφώνει ἀντίστοιχα τὸν κοινωνικὸ ἱστορικὸ χρόνο, ἄρα καὶ τὸν ἀτομικὸ ἱστορικὸ χρόνο τῶν ἀνθρώπων ὡς πολιτῶν ἀλλὰ καὶ ὡς ἰδιωτῶν. Συμβαίνει ἐπίσης ὀρισμένη θρησκεία, μὲ τὴν ἵδρυση καὶ τὴν ἐξάπλωσίν της, νὰ ἐπηρεάζει καίρια τὴ διάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, καὶ ὄχι μόνο στὴν κοινωνικὴ του διάσταση, ἀλλὰ καὶ στὴ μύχια συνάφειά του μὲ τὶς ἀτομικὲς συνειδήσεις. Σὲ μικρότερο βαθμὸ ἔχει παρόμοιο ἀποτέλεσμα ἡ διδασκαλία μεγάλου φιλοσόφου ἢ καὶ τὸ ἔργο μεγάλου ποιητῆ εἴτε καλλιτέχνη. Σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἐξάλλου, ἐπενεργεῖ στὴν Ἱστορία, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο δυναστικὸ συχνὰ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων, ὀρισμένη ἐφεύρεση μὲ λειτουργικότητα μεγάλη, π.χ. ἡ ἐφεύρεση τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ἄξια νὰ ὀνομασθεῖ κοσμοϊστορικὴ, ὡς καίρια ἐπίσης διαπλαστικὴ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου²⁶.

Ἡ κρίσιμη συχνὰ συνάρτηση τοῦ ἀτομικοῦ ἱστορικοῦ χρόνου πρὸς τὸν κοινωνικὸ ἰδιαίτερα ἱστορικὸ χρόνο, ἐπιτείνει τὴν ἐμφάνιση τῆς λεγομένης «τύχης» στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Συμβαίνει, δηλαδή, ὄχι μόνο τὸ γήινο βάθρο καὶ τὰ γεωδυναμικὰ γεγονότα εἴτε οἱ γεωφυσικὲς μεταβολὲς νὰ συνιστοῦν αἰτίες εὐμοιρίας εἴτε δυσμοιρίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ οἱ περιεχόμενες στὸν ἱστορικὸ χρόνο διαθέσεις καὶ πράξεις ἄλλων ἀνθρώπων καὶ οἱ ἔκγονές τους περιστάσεις νὰ ἐκτρέφουν τὴν λεγομένη «τύχη»²⁷ γιὰ τὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο εἴτε πρὸς εὐτυχία του

26. Ὁ «ϊστορικὸς χρόνος», ἄρα, δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὸν βιολογικὸ χρόνο τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε μὲ τὸν μετρήσιμο χρόνο, τὸν χρήσιμο ἢ καὶ ἀναγκαῖο στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀτομικὴ ἢ κοινωνικὴ, ὥστε νὰ ρυθμίζεται ἢ καὶ νὰ συντονίζεται ἡ δράση τους, οὔτε μὲ τὴν προκλημένη ἀπὸ τὶς ἀστρονομικὲς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς Γῆς ἀλληλοδιαδοχὴ νύχτας καὶ ἡμέρας καὶ διαδοχὴ μηνῶν ἢ ἐτῶν, οὔτε προπάντων μὲ τὰ διάφορα συστήματα χρονολογίας, χρήσιμα ἢ καὶ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν Ἱστορία ὡς Ἱστοριογραφία, ὄχι ὁμῶς γι' αὐτὴν μόνο. Βλ. CORDOLIANI, *Le temps et le lieu*, ὁπ. ἀν. σσ. 37-50.

27. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς «τύχης» βλ. καὶ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεταφυσικὴς Προλεγόμενα*, 1956, σ. 56 καὶ ἐπ.

είτε πρὸς δυστυχία τοῦ, δηλαδή είτε πρὸς αὐξησης είτε πρὸς μείωση ἢ καὶ πρὸς ἐκμηδένιση τῶν δυνατοτήτων γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς του καὶ γιὰ πληρώσεις τῆς ἄξιες. Αὐτὸ προπάντων καὶ εἶναι ὅ,τι ὀνομάζεται κοινωνικὸς προσδιορισμὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀπόκειται ὅμως στὴν προνοητικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου νὰ προβλέψει ἔγκαιρα είτε νὰ διαβλέψει εὐστοχα τὸ προκείμενο αὐτὸ περιεχόμενο τοῦ «ἱστορικοῦ χρόνου», ὡς εὐνοϊκὲς είτε ἀντίξοες γιὰ τὴν ὑπαρξή του κοινωνικὲς συνθήκες, ὥστε καὶ νὰ προσαρμοσθεῖ πρόσφορα εἴτε σωστικὰ ὅσο γίνεται πρὸς αὐτὲς ἢ καὶ νὰ ἀντιδράσει ἔγκαιρα²⁸ καὶ εὐστοχα γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἐπικειμένων δεινῶν.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐλευθερίας καὶ «τύχης» διαδραματίζεται, ὅχι μόνο στὴ συνάρτηση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ γεωδυναμικὰ γεγονότα καὶ τὶς γεωφυσικὲς μεταβολές, ἀλλὰ ἐπίσης εἴτε κατ' ἐξοχήν, στὸν ἱστορικὸ χρόνο, καὶ ἰδιαίτερα στὶς κοινωνικὲς διαστάσεις του. Ἡ κατάσταση π.χ. γενεᾶς ὀλόκληρης ἀνθρώπων, ἐμπλεγμένης στὴ δίνη τοῦ πολέμου, διακρατικοῦ ἢ ἐμφύλιου, διαφέρει μὲ τρόπο δραματικὸ ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἰδίων αὐτῶν ἀνθρώπων σὲ ὦρα εἰρήνης καὶ ἄρα εὐμάρειας ὅρων ζωῆς.

9. Ὁ ἄνθρωπος ἀντίκρου στὰ μὴ ἀνθρώπινα στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας

Ὁ ἄνθρωπος, σὲ κορυφαία στιγμή πνευματικῆς περισυλλογῆς²⁹, καταφάσκει τὴ ζωὴ του μὲ τρόπο ἀπόλυτο, ὥστε δηλαδή ἡ μέριμνα γιὰ τὴ συντήρησή της καὶ γιὰ τὴν ἄριστη πλήρωσή της νὰ εἶναι κάτι ἀδήριτο, καὶ ἀντίστροφα ἡ ἀπόφαση τυχόν πρὸς ἀπάρνησή της νὰ ὑπέχει ἄμεση καὶ ἄφευκτη αὐτοαναίρεση³⁰. Ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ κατάφαση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς ζωῆς του ἐπιτελεῖται μὲ τρόπο αὐθόρμητο ἀπὸ κάθε ἄνθρωπο, καὶ τὸν πιὸ ἀπαίδευτο, συντελεῖται ὅμως ἀπὸ τὸν φιλοσοφημένο ἄνθρωπο μὲ τρόπο διασκεπτικὸ ἐπίσης, ἀναιρετικὸ ἔλλογα τῶν ἀρνητικῶν τῆς ζωῆς του ὑπερκριτικῶν τυχόν εἴτε μηδενιστικῶν διαθέσεων.

Ἡ συνειδητὴ, ὅμως, κατάφαση τῆς ζωῆς ἔχει συνέπεια νὰ τεθεῖ μὲ ἄκρα σαφήνεια —κάτι μὴ ἐξίσου ἐφικτὸ καὶ στὴν αὐθόρμητη κατάφασή

28. Ἡ κρίσιμη σημασία τοῦ «καιροῦ» ἔχει ἐξαρθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ποιητὲς καὶ φιλοσόφους (βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, 1982, σ. 57 κ. ἐπ.). Στοιὺς Ἀλεξανδρινοὺς χρόνους, ὁ Ἀνάξαρχος τόνιζε: «χρὴ δὲ καιροῦ μέτρα εἰδέναι· σοφίης γὰρ οὗτος ὅρος· οἱ δὲ ἔξω καιροῦ ῥῆσιν ἀείδουσιν, κῆν πεπνυμένην ἀείδωσιν, οὐ τιθέμενοι ἐν σοφίῃ γνώμην αἰτίνην ἔχουσι μωρίας».

29. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 40-41.

30. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1954, σσ. 67-71.

της— ὅ,τι ἀξίζει νὰ ὀνομασθεῖ ριζικὸ ἠθικὸ πρόβλημα: πῶς θὰ βιώνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἡ κάθε στιγμή τοῦ χρόνου του, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ ἡ συντήρηση τῆς ζωῆς του καὶ ἡ πιὸ ἄξια τέλεσή της;

Ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀκέραιη θέση καὶ τὴν εὐστοχη λύση τοῦ ριζικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος εἶναι ἡ ἐπίγνωση τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅ,τι, προσιτὸ κάπως στὴ συνείδησή του, ὑπερβαίνει τὴ χωροχρονικὴ σύσταση τοῦ κόσμου. Συμβαίνει ἄλλωστε νὰ βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος σὲ ἀμφίτροπη σχέση μὲ τὸν κόσμο, δηλαδή νὰ εἶναι ὄχι μόνο ἐλεύθερο ὑποκείμενο, ἀλλὰ καὶ μόριο τοῦ ὑλικο-ενεργειακὰ συγκροτημένου κόσμου. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἄποψη τοῦ ἀνθρώπου, ὡς βιολογικοῦ δηλαδή ὀργανισμοῦ, συνθεμένου ἀπὸ ὑλικά, φυτικά, ζωικά στοιχεῖα, καὶ μὲ ἀντίστοιχες λειτουργίες, μηχανικές, σωματικές, ψυχικές, ἐξαρτημένου ἄρα μὲ τρόπο ἀναπόδραστο ἀπὸ στοιχεῖα καὶ λειτουργίες τοῦ γύρω του κόσμου, προσδιορίζει σὲ μέγα βαθμὸ τὴ διάρθρωση τοῦ ὅλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, καθὼς αὐτὸ ἀναφέρεται βασικὰ στὶς μὴ ἀνθρώπινες, ἐνδοκοσμικές, προϋποθέσεις, θετικές εἴτε ἀρνητικές, τοῦ ἀνθρώπινου βίου.

Ἡ κρίσιμη αὐτὴ ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβάλλει σ' αὐτὸν πρῶτιστα ὅ,τι ἔχομε ὀνομάσει «βιολειτουργικές» πράξεις καὶ «βιοαμυντικές» πράξεις³¹, ἀπαραίτητες πρὸς ἐπίτευξη ἀπλῶς τῆς βιοσυντηρησίας, μὲ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν ἀπὸ τὸ περιβάλλον προερχομένων κινδύνων· καὶ ἄρα ἐπιβάλλει ἐπίσης τὶς πράξεις, τὶς προπαρασκευαστικές τῶν βιολειτουργικῶν, προπάντων, ἀλλὰ καὶ τῶν βιοαμυντικῶν πράξεων, τὶς παραδοσιακὰ λεγόμενες «οἰκονομικές».

Μὲ τὶς βιοσυντηρητικές αὐτὲς πράξεις, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὶς οἰκονομικές, ἔρχεται ὁ ἄνθρωπος σὲ καίρια δραστικὴ σχέση πρὸς τὴν μεγαλοδύναμη γύρω του Φύση, δηλαδή πρὸς ὅσα, ἐνεργεῖα ἢ δυνάμει, θετικά εἴτε ἀρνητικά γιὰ τὴ ζωὴ του, περιέχει τὸ γήινο βάθρο τῆς Ἱστορίας ὡς ἔδαφος καὶ ὑπέδαφος καὶ ὡς θάλασσα καὶ ὡς ἀτμόσφαιρα. Εἶναι τὸ μέγα ἔπος τῆς ἐργασίας, καὶ τῆς ὑπὸ ἀέναη ἀνάπτυξη τεχνικῆς, τῶν χαρακτηρισμένων μυθικά ὡς δώρων τῆς Ἀθηνᾶς Ἑργάνης καὶ τοῦ Πυρφόρου Προμηθέως.

Μέλημα τοῦ ἀνθρώπου ὅμως εἶναι καὶ οἱ αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς του³², οἱ συντελεστικές τοῦ «εὖ ζῆν». Καὶ πραγματώνεται μὲ αὐτὲς ἡ ἀξιότατη φάση τοῦ ἀνθρώπινου βίου ἢ καὶ δικαιώνεται κατ' ἐξοχὴν μὲ αὐτὲς ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο, ὅσο μάλιστα ἐνέχουν καὶ ἠθικὸ ἀγώνισμα σὲ ὑπερπροσωπικὲς διαστάσεις, ἀλλὰ καὶ ὅσο ἐπίσης ἀπλῶς

31. Βλ. ὅπ. ἀν., σσ. 84-91

32. Βλ. ὅπ. ἀν., σσ. 94-100.

ένέχουν μύχια βίωση τῆς ὁμορφιάς ἢ τῆς ἀλήθειας ἢ καὶ ἄλλων «ἀξιῶν», ὡς καλλιτεχνική ἢ θρησκευτική μεταρσίωση, ὡς καθαρὴ θεωρία εἴτε ὡς ἐρωτική ἔξαρση. Μὲ αὐτὲς ἐξάλλου καὶ ἀποκτοῦν φαντασμαγορικὸ μεγαλεῖο κάποιες προνομιακὲς ὥρες τῆς Ἱστορίας, ὥστε καὶ νὰ σφραγίζονται κάποιες ἐποχὲς εἴτε περιοχὲς τῆς ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὴ δράση τοῦ δεῖνα φιλοσόφου ἢ ποιητῆ ἢ καλλιτέχνη εἴτε ἥρωα ἢ ἁγίου ἢ ἐξαίσιου ἐραστῆ.

Παρὰ ταῦτα ὅμως, ἡ κρίσιμη σύσταση τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ συνυφασμένη μὲ τὸν καθημερινὸ μόχθο τῆς ἐργασίας καὶ μὲ τὴν ἀέναη χρῆση ἢ καὶ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, στὴν ὑπηρεσία τῆς οἰκονομίας, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἀρχικὰ τοῦ «ζῆν» ἀπλῶς³³, ἂν καὶ παραπληρωματικὰ γιὰ τὴν προσπόριση ἐπίσης καὶ τῶν ὄρων ἔμμεσα τοῦ «εὖ ζῆν».

Στὴν κρίσιμη αὐτὴ φάση τῆς Ἱστορίας προπάντων καὶ διαδραματίζεται ἡ μεγάλη διαμάχη τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ μὴ ἀνθρώπινα, ἐνδοκοσμικά, στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας. Ἐπέμβαση ἤδη στὴ Φύση, ἀνατρεπτικὴ τοῦ ρυθμοῦ τῆς, ὑπῆρξε κάπως ὄχι τόσο ἡ προ-οικονομικὴ ἀκόμη ἀπόσπαση καρπῶν ἀπὸ ἄγρια δένδρα καὶ αὐτόφυτης βοτάνης ἀπὸ τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ διατροφή καὶ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων, ὅσο ἡ συλλεκτικὴ ἔστω ἀπλῶς οἰκονομία, καθὼς ἐνεῖχε ἤδη ἀλλοιωτικὴ ἐπενέργεια στὴν προ-ανθρώπινη κατάσταση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἐπειτα ἡ γεωργία ὑπῆρξε ἀνέκαθεν γεωφθαρτικὴ σὲ κάποιο βαθμό, καὶ πολὺ μᾶλλον ἡ ἐξόρυξη μετάλλων εἴτε ἡ λατόμησις λόφων. Ἀλλὰ καὶ ἡ θήρα, καὶ ἡ ἀλιεία καὶ ἡ ἐξημέρωση ζώων καὶ δημιουργία ποιμνίων εἴτε χρῆση ὑποζυγίων (ἵππων, ὄνων, ἡμιόνων), ἀποτελοῦσαν καὶ ἀποτελοῦν διασμὸ κατὰ κάποιο τρόπο τῆς προ-ανθρώπινης εὐταξίας τοῦ κόσμου. Αὐτὸ σημαίνει καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Προμηθέως, ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο. Εὐρύτατα ὅμως καὶ βαθύτατα μεταβλητικὴ, ἕως καίρια καταστροφικὴ, τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἡ λεγομένη διομηχανία, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ὑπέρμετρη ἀνάπτυξή της, καθὼς προπάντων οἱ παρενέργειές της ὄχι μόνο ἀποψιλώνουν ὀρισμένο ἔδαφος, ἀλλὰ καὶ ρυπαίνουν, δηλαδὴ κάπως δηλητηριάζουν καὶ τὰ ὕδατα καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα εὐρύτατα. Ἐξάλλου, παρόμοια βλαπτικὲς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος παρενέργειες ἔχει ἐπίσης ἡ πληθώρα τῶν κατασκευῶν, ἡ συστατικὴ τῶν μεγαλουπόλεων, καὶ οἱ πολλαπλὲς ἐργασίαι προπαρασκευῆς τῶν κατασκευῶν αὐτῶν καὶ οἱ πολύπλοκες ἐργασίαι πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν μεγαλουπόλεων.

Ἡ ἀλλοιωτικὴ αὐτὴ ἐπέμβαση τῶν ἀνθρώπων στὴ Φύση παρουσιάζεται κατ' εὐφημισμὸν, ἢ καὶ ἀπὸ τὴ μικροδιάστατη ἀνθρώπινη σκοπιά, ὡς «διευθέτηση» τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ λέξις αὐτή, περιεκτικὴ τοῦ

33. Πρὸβλ. ὅπ. ἀν., σσ. 107-112.

ἐπιρρήματος «εὖ», ὑποσημαίνει θετική ἀξιολογία τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴ Φύση. Ἡ ἀλήθεια ὅμως τῆς ἀξιολογίας αὐτῆς ἔχει παύσει νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἰσχυρὴ ἀμφισβήτησή της ὑποσημαίνει ἀκριβῶς ἡ πρόσφατη προβολὴ τῆς λεγομένης Οἰκολογίας.

Ἡ ἀλλοιωτικὴ ὅμως αὐτὴ ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου στὴ Φύση ἀποτελεῖ κάτι ἀδήριτα συστατικὸ τῆς Ἱστορίας, ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη φάση της ἕως τὴν πιὸ συναρπαστικὴ σήμερα πρόδασή της. Διατροφή καὶ βιοάμυνα ἤδη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀνέφικτες χωρὶς αὐτήν. Καὶ ἀκόμη πιὸ ἔντονα συνυφαίνεται μετὰ αὐτὴν ἡ δημιουργικὴ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ προαγωγικὴ πρὸς τὸ «εὖ ζῆν» πολλαπλὴ δράση τῶν ἀνθρώπων.

Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀλλοιωτικὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος πολλαπλὴ δράση τῶν ἀνθρώπων εἶναι στὴν ἐποχὴ μας κατ' ἐξοχὴν σὲ κρίσιμο βαθμὸ προβληματικὴ, ὥστε καὶ νὰ παρουσιάζεται σήμερα ὡς τὸ θέμα τοῦ ὑπέρτατου σὲ κρισιμότητα ἐνιαίου προβλήματος γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ ἀφροσύνη τῶν ἀνθρώπων ἢ ἔστω ἡ μικρόπνοια πρωτοβουλίας τους, σὲ κάποια συνάρτηση καὶ μετὰ τὸν ὑπερπληθυσμὸ κατὰ περιοχὰς τῆς Γῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκόρεστη βουλιμία τῶν μεγάλων κερδοσκοπικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐπιφέρουν τὴν ληστρικὴ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν πόρων καὶ τὴν ἀγριότατη κακοποίηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, μετὰ ἀχαρακτήριστη ἀδιαφορία γιὰ τὶς φοβερὲς παρενέργειες τῆς ἀλόγιστης αὐτῆς οἰκονομικῆς δῆθεν ἢ καὶ τεχνικο-ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς, ἃν καὶ οἱ συνέπειές της εἶναι ὀλέθριες ἤδη γιὰ τὴν σημερινὴ γενεά, ἰδιαίτερα σὲ ὀρισμένες περιοχὰς τῆς Οἰκουμένης, καὶ προπάντων γιὰ τὶς ἐρχόμενες γενεὲς ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Ἐξάλλου ἐκδηλώνεται ἡ ἀφροσύνη τῶν ἀνθρώπων, εἴτε ἡ ἀπότοκη τῶν μεταξὺ τους ἀντιθέσεων ἀδυναμία ὑπακοῆς στὶς ὑπαγορεύσεις τῆς σωφροσύνης, ὅχι μόνον μετὰ τὴν ληστρικὴ χρῆση τῶν φυσικῶν πόρων καθὼς καὶ μετὰ τὴν ἀχαλίνωτη «πρόοδος» τῆς ποικιλότροπης τεχνικῆς, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀνέλεγκτη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἐπάνω σὲ τεράστιες, ἀδιάγνωστες, φυσικὲς δυνάμεις, δηλαδὴ κατὰ ὑπέρβαση τῆς συμμετρίας τοῦ κόσμου καὶ παραβίαση τῶν ὁρίων ἀντοχῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὥστε νὰ ἐπέρχεται καὶ ἄμεσος ἢ ἔστω ἔμμεσος κίνδυνος γιὰ τὴν υἰεία ἢ καὶ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων σὲ ὁλόκληρη τὴν Οἰκουμένη³⁴.

Μέγιστο ἄρα πρακτικὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπινου γένους σήμερα εἶναι, πῶς θὰ ἐπιβάλλει τὴν ὀρθοφροσύνη στὴν καθημερινὴ καὶ ὑπερκαθημερινὴ συμπεριφορὰ του πρὸς τὴ Φύση, δηλαδὴ πρὸς ζεῖδωρα στοιχεῖα της. Αἴτημα καίριο, σὲ ὁριακὴ, ἤδη, φάση τῆς Ἱστορίας, εἶναι ἡ ἐπανίδρυση τῆς εὐλάβειας πρὸς τὴ Φύση καὶ τῆς ἐμμετρίας στὴ δράση μετὰ τὰ

34. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἠθικά Β'*, 1962, σσ. 84-90, *Ἐπίμαχοι θεσμοὶ καὶ ἄλλα θέματα*, 1987, σ. 11 κ. ἐπ.,

ζείδωρα στοιχεῖα της, μετατρέψιμα καὶ σὲ πηγὲς ὀλέθρου ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη «ὑβρίν» ἀντίκρου τους. Καὶ ἡ ἐκπλήρωση τοῦ ὑπέρτατου αὐτοῦ αἰτήματος εἶναι καταρχὴν ἐφικτὴ μόνο καὶ μόλις ἀπὸ ἄξια πολιτικὴ ἐξουσία πανανθρώπινη καὶ οἰκουμενική³⁵. Αὐτὴ μόνη ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κατευθύνει καὶ νὰ συντονίζει τὴ δράση τῶν ἀνθρώπων, ὥστε καὶ ὁ ὑπερπληθυσμὸς τους ὁ ἀλόγιστος νὰ ἀποτραπῇ καὶ ἡ σπατάλη τῶν φυσικῶν πόρων νὰ παύσει, ὅπως καὶ ἡ κακοποίηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, καὶ μάλιστα ἡ ἀνάλωση τῶν φυσικῶν πόρων νὰ ἐκλογικευθεῖ καὶ νὰ στραφεῖ κατὰ προτίμηση πρὸς ἀνακυκλήσιμους καὶ ὄχι ἀναντικατάστατους· ἀλλὰ καὶ ἡ πρόοδος τῆς σχετικῆς μὲ τὶς φυσικὲς δυνάμεις ἐπιστήμης νὰ τιθασευθεῖ καὶ νὰ χειραγωγηθεῖ πρὸς ἀκίνδυνα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ὑπηρετικὰ τῆς ζωῆς της ἐγχειρήματα: πρὸς δημιουργία δυνατοτήτων γιὰ μὴ ἀνάλωση ὀριστικῆ πολυτίμων φυσικῶν πόρων καὶ γιὰ σύστοιχη προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, γιὰ ἔγκαιρη πρόβλεψη καὶ ἀντιμετώπιση τῶν ἁμεσῶν ἢ ἔμμεσων κινδύνων τῆς υἱείας καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὶς διάφορες ἀσθένειες, σωματικὲς εἴτε ψυχικὲς, ἀλλὰ γιὰ ἔγκαιρη πρόβλεψη ἐπίσης καὶ ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων γεωδυναμικῶν γεγονότων καὶ τῶν συνδρόμων τους κινδύνων καθὼς καὶ τῶν ἀπότοκῶν τους γεωφυσικῶν μεταβολῶν.

Αὐτὸ εἶναι σήμερα τὸ ὕπατο ἄθλημα τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρου στὸν ἀρχαιοθέν μεγαλοδύναμο συνεργό του καὶ ἀντίπαλό του, ὅπως ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἡ Φύση, ἀλλὰ καὶ ἀντίκρου στὴν ὅποια τερατογονία τῆς ἴδιας τῆς ἐλευθερίας του, ὑπονομευτικὴ τῶν γόνιμων σχέσεών του μὲ τὴ Φύση. Καὶ εἶναι τὸ ὕπατο αὐτὸ ἄθλημα καταπιστευμένο στὸ μεγαλουργημα τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀνθρώπων, στὴν ἀληθινὴ πολιτικὴ, «μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐπιστημονικῶν δυνάμεων» κατ' Ἀριστοτέλη, ταγμένη στὴν ἐμπέδωση καὶ βελτίωση τῶν ὅρων τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν» τοῦ ἀνθρώπινου γένους — κάτι ἀνέφικτο δίχως τὴν ἀέναη ριζικὴ λύση τοῦ «κοινωνικοῦ προβλήματος» σὲ ὁλόκληρη τὴν οἰκουμένη καὶ δίχως τὴν διαφύλαξη τῆς εἰρήνης μεταξὺ ὅλων τῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν ἐπιτυχία στὸ ὕπατο αὐτὸ ἄθλημα πρὸς τὴ ζείδωρη Φύση.

Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

(Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

35. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Études sur la liberté*, 1974, σ. 141 κ. ἐπ., *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σ. 95 κ. ἐπ.

ÉLÉMENTS DE L'HISTOIRE (HUMAINS ET NON-HUMAINS)

Résumé

1. L'histoire. L'histoire est un ensemble phantasmagorique d'actions, d'épreuves et de créations de l'humanité, encadrées dans le temps abstrait de l'Univers, tout en constituant un temps concret. Elle se produit surtout par l'apport de la liberté des hommes, cette source intarissable d'initiatives. En outre, elle se fait dans la société des hommes, où par ailleurs ont lieu non seulement des fonctions indispensables à leur existence, mais aussi des faits et des états anti-humains.

2. Les éléments non-humains de l'histoire. L'existence de l'homme, cet auteur unique de l'histoire, bien qu'elle soit notamment l'actualisation de sa liberté, est à la fois soumise aux forces de la Nature. Or, l'histoire, bien qu'elle se produise en effet par l'apport de la liberté des hommes, ne manque pourtant pas d'être influencée, voire déterminée, par les forces de la Nature, en raison de cette dualité de l'existence de l'homme.

3. La terre, fondement de l'histoire. Le fondement de l'histoire étant la terre avec ses qualités naturelles, celle-là subit l'influence de celle-ci. Pourtant, l'influence d'un même territoire sur l'histoire n'est pas toujours la même; et cela est dû à l'efficacité variable de la réaction de la liberté humaine au défi des qualités naturelles du territoire, manifestée sous forme d'invention et d'emploi de techniques et d'affrontement sage des problèmes pratiques de la vie.

4-5. Les incidences d'événements géodynamiques et de changements géophysiques sur l'histoire. Les événements géodynamiques, tels que les inondations, les tremblements de terre, interviennent dans le cours de l'histoire, en provoquant notamment la réaction des hommes, tantôt efficace, tantôt inefficace, à leur encontre. Ce combat des hommes contre les calamités naturelles fait apparaître, au cours de l'histoire, la rivalité entre la liberté et le hasard. En outre, les changements géophysiques, et surtout ceux qui concernent le climat, la productivité du sol etc., provoquent aussi la réaction de la liberté humaine et conditionnent l'histoire des peuples de manière variable.

6. Les éléments extra-spatiaux et extra-temporels, et leur rayonnement sur l'histoire. Si l'histoire de l'humanité n'est possible que grâce à la liberté humaine, l'actualisation de cette liberté n'est possible que grâce aux «valeurs» ou «idées» —ces éléments extra-spatiaux et extra-temporels—, qui seules orientent ses démarches. Leur hypothèse, s'avère nécessaire par l'analyse notamment de ce qu'on appelle «erreur», soit au cas

d'une opération cognitive soit au cas d'une opération pratique. A l'opposé des conditions matérielles de l'existence des hommes, les éléments extra-spatiaux et extra-temporels sont impérissables et inépuisables, et par conséquent ils n'ont pas besoin d'être distribués.

7. L'espace historique. L'espace terrestre naturel, qui a déjà subi l'initiative efficace de l'homme et en porte les traces, et qui par ailleurs est ainsi apte à conditionner désormais le déroulement de l'histoire, nous l'appelons «espace historique», ce qui implique d'ailleurs une référence à ses dimensions sociales. Quant à la variabilité de son étendue et de ses incidences, elle est expliquée par des facteurs multiples, dont le plus effectif semble être la portée de moyens de communication et télécommunication, disponibles à chaque époque.

8. Le temps historique. Nous appelons «temps historique» le temps de l'action des hommes de même que de leurs épreuves et de leurs créations, ou en général de leur existence consciente. Il conditionne désormais le comportement et en général l'existence consciente des hommes et ainsi le déroulement de l'histoire. Le lien entre l'homme et son «temps historique» est ainsi interne et presque inéluctable, aucune «émigration» n'en étant possible. En outre, le temps historique, même quant à ses incidences sur l'individu, ne manque pas d'être déterminé par ses dimensions sociales: celles qui relèvent par exemple de la législation en vigueur, de l'emploi d'une invention, de la structure économique, de la diffusion d'une idéologie, de l'état de guerre ou de paix. Elles constituent un autre aspect du «hasard», ce rival, voire collaborateur, de la liberté de l'homme depuis l'aube de l'histoire.

9. L'homme face aux éléments non-humains de l'histoire. Du point de vue du problème radical de l'éthique apparaît comme nécessaire la distinction entre les actes conservateurs de la vie et les actes dignes en soi. Malgré l'excellence de ces derniers la phase critique de l'histoire est liée aux premiers, et en particulier au travail quotidien des hommes et à la promotion et l'emploi de la technique. Cette phase critique de l'histoire comporte les plus importantes altérations de l'environnement naturel. Elles deviennent destructives très souvent par la démesure de la grande industrie et de l'«aménagement» du territoire. Un appel est adressé à l'humanité, pour qu'elle cesse de violer la Nature et qu'elle commence à contrôler certaines branches de la recherche scientifique, avant qu'il ne soit trop tard pour la sauvegarde du genre humain.

Constantin DESPOTOPOULOS
(Membre de l'Académie d'Athènes)